

คำนำ

กองตำราแห่งมหาวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้วางโครงการเพื่อจัดสร้างตำราเรียนประเภทหลักสูตร และแบบอุปกรณ์ให้บริบูรณ์และแพร่หลาย เพื่อยังการศึกษาพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง.

หนังสือธรรมวิจารณ์ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์ขึ้น เป็นหนังสือที่มีรรถอันลึกซึ้ง ยากที่จะจดจำหลักสำคัญได้ทั้งหมด นอกจากจะมีอุบายในวิธีดูหนังสือ จับข้อความนั้น ๆ อาศัยเหตุนี้ จึงได้คิดเรียบเรียงอุปกรณ์ธรรมวิจารณ์ เพื่อให้เป็นหนังสืออุปกรณ์การดูข้อความที่สำคัญนั้น เพื่อให้ความสะดวกแก่นักเรียนยิ่งขึ้น ส่วนวิธีทำนั้น ข้าพเจ้าได้ทำโดยเก็บใจความตอนสำคัญที่สมควรจดจำไว้ให้แม่นยำ และจัดเรียงลำดับตามท่านทุกประการ เมื่อเรียบเรียงสำเร็จแล้ว ได้เสนอคณะกรรมการกองตำราตรวจแก้ไขข้อบกพร่องอีกครั้งหนึ่ง นับว่าท่านเหล่านั้นได้มีส่วนร่วมมือเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ด้วย สมควรขอบพระคุณเป็นพิเศษ.

ความคิดความชอบใด ๆ ที่เกิดจากการเรียบเรียงหนังสือนี้ ของปรากฏเป็นธรรมบรรณาการ สนองพระคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้ทรงเรียบเรียงหนังสือธรรมวิจารณ์แต่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโร ป. เอก.) วัดเทพศิรินทราวาส พระอุปัชฌายะของข้าพเจ้า ตลอดถึงท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย โดยทั่วกัน.

พระมหาเจี๊ยะ ฌโก

ว้อกันมาตุยาราม

๑ มกราคม ๑๔๗๕

อุปกรณ์ธรรมวิจารณ์

ส่วนประมวลปฏิบัติ

๑. นิพพิทา ความหน่าย

อุทเทส

๑. เอธ ปสฺสธิมํ โลกํ จิตฺตํ ราชฺรณูปมํ

ยตุถ พาลา วิสีทนฺตฺติ นตฺถิ สจฺโกล วิชานตฺ.

ผู้ทั้งหลาย จงมาดูโลกนี้ อันตระการดุจราชรถ ที่พวกคนเขลา
หมกอยู่ แต่พวกผู้รู้หาซื้ออยู่ไม่.

๒. เย จิตฺตํ สลฺลณฺเมสฺสนฺตฺติ โมกฺขนฺตฺติ มารพนฺธนา.

ผู้ใดจักระวางจิต ผู้นั้นจักพ้นจากบ่วงแห่งมาร.

นิพพิทา หมายถึงการที่หน่ายในเบญจจันท์ด้วยปัญญา หาได้
หมายถึงการหน่ายตามอาการของหญิงชายที่เกิดความเบื่อหน่าย ในกัน
และกันไม่.

ใจความที่ท่านพรรณนา

โลก ๒

คำว่า "โลก" ในพระบาลีข้างต้นแบ่งเป็น ๒ คือ :-

๑. โดยตรง ได้แก่แผ่นดินเป็นที่อาศัย.

๒. โดยอ้อม ได้แก่หมู่สัตว์ผู้อาศัย.

สภาพของโลก

ในโลกคือชุมนุมมนุษย์ ทั้งถิ่นที่สำนักมีลักษณะเป็น ๓ คือ :-

๑. สิ่งอันให้โทษโดยส่วนเดียว เปรียบด้วยยาพิษก็มี.
๒. สิ่งอันให้โทษในเมื่อเกินพอดี เปรียบด้วยของมีนเมาก็มี.
๓. สิ่งอันเป็นอุปการะ เปรียบด้วยอาหารและเภสัชอันสบายก็มี

แต่ใช้ในทางผิดอาจให้โทษก็ได้.

พาลชน

ชนผู้ไร้พิจารณา ไม่หยั่งเห็นโดยต้องแท้ ย่อมเพติดเพตินในสิ่งอันให้โทษ ย่อมละเลงจนเกินพอดีในสิ่งอันอาจให้โทษ ย่อมติดอยู่ในสิ่งอันเป็นอุปการะ เชื่อว่าหมกอยู่ในโลกถอนตนไม่ออก เช่นนี้ย่อมได้เสวยทุกข์บ้างสุขบ้าง อันสิ่งนั้น ๆ ฟังอำนาจ แม้สุขก็เป็นเพียงสามิส เป็นเหตุแห่งความคิด จุจเหยื่อคือมั่งสะอันเบ็ดเกี่ยวไว้ เป็นผู้อันจะฟังจงไปได้ตามปรารถนา.

บัณฑิตชน

ฝ่ายบัณฑิต พิจารณาเห็นความเป็นจริงแห่งสิ่งนั้นแล้ว ไม่ข้องไม่พัวพันในสิ่งอันล่อใจ ย่อมเป็นอิสระด้วยตน เช่นนี้ย่อมได้สุขเป็นนิรามิสเป็นสุขสุขุมเกิดขึ้นภายใน.

พระพุทธประสงค์

สมเด็จพระบรมศาสดา ตรัสชวนพวกเราพุทธบริษัทให้มาดูโลกอันตระการตา เปรียบด้วยราชรถครั้งโบราณ อันตกแต่งงามวิจิตรนั้น มิใช่เพื่อให้หลงชม แต่เพื่อปลุกใจให้หยั่งซึ่งลงไปถึงคุณโทษ

ประโยชน์มิใช่ประโยชน์แห่งสิ่งนั้น ๆ อันคมเข้าเป็นโลก จุจตุลคร
เพ่งคูดิษฐ์แสดงไปตามเนื้อเรื่อง ด้วยกำหนดรู้คิดของคนเขลา
และฉลาด จะได้ไม่ตื่นเต้นไม่คิดในสิ่งนั้น ๆ.

อาการสำรวมจิต

อาการสำรวมจิตมี ๓ ประการ คือ :-

๑. สำรวมอินทรีย์ มิให้ความยินดีครอบงำในเมื่อเห็นรูปเป็นต้น
อันน่าปรารถนา และมีให้ความยินร้ายครอบงำ ในเมื่อเห็นรูปเป็นต้น
อันไม่น่าปรารถนา.

๒. มนสิการกัมมัฏฐาน อันเป็นปฏิบัติต่อกามฉันทะ คือ
อสุภะและกายคตาสติ หรืออันยังจิตให้สลด คือมรณสติ.

๓. เจริญวิปัสณา คือพิจารณาสังขารแยกออกเป็นขั้น
ต้นนิชฏานเห็นเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา.

มาร

กิเลสกาม คือเจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ให้รักให้อยาก
ได้ กล่าวคือตัณหา ราคะ และอรติเป็นต้น จัดว่าเป็นมาร เพราะ
เป็นโทษล้างผลาญคุณความดีและทำให้เสียคน.

บ่วงแห่งมาร

วัตถุกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ อันเป็นของน่าชอบ
ใจ จัดว่าเป็นบ่วงแห่งมาร เพราะเป็นอารมณ์เครื่องผูกใจให้ติดแห่งมาร.

ปฏิบัติแห่งนิพพิทา

อุทเทส

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ --- --- ---

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ --- --- ---

สพฺเพ ชมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญา ย ปสฺสตี

อถ นิพฺพินฺนุติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

เมื่อใด เห็นด้วยปัญญา สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง ----
เป็นทุกข์ ---- ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อมหน่ายใน
ทุกข์ นั้นทางแห่งวิสุทธิ.

ใจความที่ท่านพรรณานา

สังขาร

สังขารนั้น ได้แก่เบญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ. สังขารนี้แม้มีประเภทต่าง ๆ กันด้วยอำนาจกรรมจำแนก
แต่ในทางหนึ่งคงมีลักษณะเสมอกันเป็น ๓ คือ :-

- ก. อนิจฺจตา ความไม่เที่ยง.
- ข. ทุกฺขตา ความเป็นทุกข์.
- ค. อนตฺตตา ความเป็นอนัตตา

ก. อนิจฺจตา ความไม่เที่ยง

ความไม่เที่ยงแห่งสังขาร ย่อมกำหนดรู้ได้ด้วยอาการอย่างนี้:-

- ๑) ในทางง่าย ด้วยความเกิดขึ้นในเบื้องต้น และความสิ้น

ในเบื้องต้นปลาย.

๒) ในทางที่ละเอียดกว่านั้น ย่อมกำหนดรู้ได้ด้วยความแปร
ในระหว่างเกิดและดับ.

อาการแปรของสังขาร

- ก. ในเบื้องต้น แปรมาในฝ่ายเจริญ.
- ข. แต่นั้น สังขารหยุดเจริญ แต่ขยายตัว.
- ค. แต่นั้น สังขารทรุดโทรมลงไปจนปรากฏ.

๓) ในอีกทางอันเป็นอย่างสุขุม ย่อมกำหนดเห็นความแปร
แห่งสังขารชั่วขณะหนึ่ง ๆ คือไม่คงที่อยู่นาน เพียงในระยะกาลนิด
เดียวก็แปรแล้ว.

สรุปอนิจจลักษณะ

๑. ความเกิดแล้วดับและความแปรในระหว่างแห่งสังขารดังกล่าว
มา สรุปเข้าในบาลีว่า " อรูปชชติ เจว เวติ จ อณฺณตา จ ภวติ "
ย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมเสื่อมสิ้นด้วย ย่อมเป็นอย่างอื่นด้วย เป็น
อนิจจลักษณะ.

๒. อนิจจลักษณะนี้ ย่อมได้ในสังขาร ๒ คือ อรูปาทินนกะ
สังขารมีใจควาง และอนุรูปาทินนกะ สังขารไม่มีใจครอง.

ข. ทุกขตา ความเป็นทุกข์

ความเป็นทุกข์แห่งสังขาร ย่อมกำหนดด้วยทุกข์เหล่านี้ :-

๑. สภาวทุกข์ หรือ ทุกข์ประจำสังขาร คือ ชาติ ชรา
มรณะ.

๒. ปกิณณกทุกข์ หรือทุกข์จร คือโสกะ ปริเทวะ ทุกข-
โทมณัส อุปายาส.

๓. นิพัตถทุกข์ คือทุกข์เนื่องนิตย์ หรือทุกข์เป็นเจ้าเรือน
ได้แก่หนาว ร้อน เป็นต้น.

๔. พยทธิทุกข์ หรือทุกขเวทนามีประเภทต่าง ๆ ตามสมมุตฐาน
คืออวิยะอันเป็นเจ้าการไม่ทำหน้าที่โดยปกติ.

๕. สันตปาทุกข์ ทุกข์คือความร้อนรุ่มหรือทุกข์ร้อน ได้แก่
ความกระวนกระวายใจ เพราะถูกไฟกิเลสคือ ราคะ โทสะ และ
โมหะ เเผา.

๖. วิปากทุกข์ หรือผลกรรม ได้แก่วิปฏิสาร คือความร้อนใจ
เป็นต้น.

๗. สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกัน หรือทุกข์กำกับกัน ได้แก่
ทุกข์มีเนื่องจากวิบุลผล ดังแสดงในโลกธรรมสูตรว่า ลาก ยศ
สรรเสริญ สุข เป็นทุกข์ละอย่าง ๆ.

๘. อาหารปริเยณฐิทุกข์ คือทุกข์ในการหากิน ได้แก่อาชีว-
ทุกข์.

๙. วิวาทมุลกทุกข์ คือทุกข์มีวิวาทเป็นมูล ได้แก่ความไม่
โปร่งใจ ความกลัวแพ้ ความหวั่นหวาด เนื่องมาจากการทะเลาะกัน
ก็ดี สู้คดีกัน และรบกันก็ดี แสดงในบาลีโดยความเป็นกามาทีนพ.

๑๐. ทุกขขันธ์ หรือทุกข์รวบยอด หมายเอาสังขารคือ ประชุม
เบญจขันธ์เอง ดังคำว่า " โดยย่ออุปทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ " และ

" ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้น ย่อมมีด้วยอย่างนี้ "

เพ่งทุกข์หมวดนี้ ท่านจัดความเป็นสภาพถูกความเกิดและความ
สิ้นบีบคั้นเป็นลักษณะ.

สรุปทุกข์ลักษณะ

ทุกข์ลักษณะนี้ ย่อมได้เฉพาะในอุปาทินนกกสังขาร เพราะ
เป็นเจตสิกธรรม.

ก. อนัตตตา ความเป็นอนัตตา

ความเป็นอนัตตาแห่งสังขาร พึงกำหนดรู้ด้วยอาการเหล่านี้ :-

๑. ด้วยไม่อยู่ในอำนาจ หรือด้วยฝืนความปรารถนา.
๒. ด้วยแย้งต่ออัตตา.
๓. ด้วยความเป็นสภาพหาเจ้าของมิได้.
๔. ด้วยความเป็นสภาพสูญ คือว่างหรือหายไป.
๕. ด้วยความเป็นสภาวะธรรม เป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็น
ลักษณะรวบยอดแห่งอาการทั้ง ๔ แสดงในบาลีพุทธอุทาน ใจความว่า

" ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีเพียร
เพ่งพิจารณา ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อม
สิ้นไป เพราะมารู้ธรรมเป็นไปกับเหตุ และเพราะมารู้ความสิ้นแห่ง
ปัจจัย. "

ความหมายแห่งอนัตตา

ท่านได้วินิจฉัย เป็นข้อควรกำหนด คือ :-

๑. ข้อว่าเป็นอนัตตานั่น เพ่งความตามพยัญชนะ ดูเหมือน

เป็นมตค้ำอันอวดตาของลัทธิพรมณ์เชื่อความเวียนเกิด ย่อมถือว่า
ในรูปกายนี้มีอวดตาสองอยู่ เมื่อถึงคราวมรณะ อวดตาดูดีจากรูปกายนี้
ไปสิงในสรีระอื่น ส่วนรูปกายที่อวดตาละไปแล้วย่อมสลายไป.

๒. อวดตานี้ในมิลินทปัญหาเรียก "จีโว" ผู้เป็น ส่วนไทยเรา
เรียก "เจตภูต" ผู้นี้ก็.

๓. มติฝ่ายพระพุทธศาสนาแย้งว่าไม่มีอวดตาอย่างนั้น เป็นแต่
สภาวะธรรมเกิดขึ้นเพราะเหตุ และสิ้นไปก็เพราะสิ้นแห่งเหตุ.

บทว่า อนัตตา มีความตามพยัญชนะว่า มิใช่ตัวมิใช่ตน
แย้งตรงต่ออุปาทาน.

๔. ในอนัตตลักษณะนี้ ย่อมได้ทั้งในสังขาร ทั้งในวิสังขาร
คือ ธรรมอันมิใช่สังขารที่ท่านหมายเอานิพพาน บาลีแสดงอนัตต-
ลักษณะจึงว่า "ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา" เพื่อประมวล
สภาวะเหล่านั้นแสดง เพราะบทว่า ธรรม จึงหมายเอาสังขารก็ได้
วิสังขารก็ได้.

๕. คำว่า "ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา" หมายความว่า
ถึงธรรมดาด้วย.

วิธีพิจารณา

การพิจารณาเห็นสังขารเป็นอนัตตา เว้นโยนิโสมนสิการ อาจ
กลายเป็นนัตถิกทฤษฎีไปได้ ฉะนั้น พึงปรารภโยนิโสมนสิการกำกับ
จะได้กำหนดรู้สัจจะทั้ง ๒ คือ :-

๑. สมมติสัจจะ จริงโดยสมมติ เช่นสังขารผู้ให้เกิด ชาย

สมมติว่าบิดา หญิงสมมติว่ามารดา เป็นต้น.

๒. ปรมัตตสังจะ จริงโดยปรมัตต์ คืออรรถอันลึก เช่นรูป
เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น กระจายให้ละเอียดออกไป
ได้อีกเพียงใดยิ่งลึกเพียงนั้น ย่อมเป็นจริงโดยปรมัตต์.

ประโยชน์ของการพิจารณา

เมื่อกำหนดรู้สังจะทั้ง ๒ นี้แล้ว จะได้ไม่เอามาค้านกัน จะได้
สันนิษฐานว่าเป็นแต่ลึกกว่ากัน แม้ฟังในทางปรมัตต์ สังขารทั้งหลาย
ก็ย่อมเป็นต่าง ๆ กัน ดีบ้างเลวบ้าง เป็นไปตามกฎแห่งธรรมดา
จะได้ไม่เด่นออกจากทางไปตกหล่นคือมิจฉาทิฎฐิ. อนึ่ง จะได้ละ
ทิฎฐิมานะความถือผิดและความถือตัวและกิเลสอย่างอื่น อันเนื่องมา
จากการถือเราถือเขาถือก็ถือพวก.

ผู้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยอาการดังกล่าวแล้ว ย่อมหน่ายในทุกขจันท์
ไม่เพิลิดเพลินหมกมุ่นในสังขารอันยั่ววนเส่นหา ความหน่ายนั้น
เรียกนิพพิทา เกิดด้วยปัญญา จัดเป็นนิพพิทาญาณ ย่อมเป็นทาง
คือปฏิบัติแห่งวิสุทธิ ความหมดจดความส่องแผ้ว ดังจะแสดง
ต่อไป.

๒. วิจารณ์ ความสิ้นกำหนด

อุทเทส

๑. นิพพิหนฺติ วิรุชฺชติ.

เมื่อหน่าย ย่อมสิ้นกำหนด.

๒. วิจารณ์ เสฏฺโฐ ชมฺมานํ.

วิจารณ์เป็นประเสริฐ แห่งธรรมทั้งหลาย.

๓. สุขฺยา วิจารณ์ฺตา โลกํ กามานํ สมตฺติกฺกโม.

วิจารณ์ คือความก้าวล่วงเสียด้วยดีซึ่งกามาทั้งหลาย เป็นสุขในโลก.

ใจความที่ท่านพรรณนา

ไวยากรณ์แห่งวิจารณ์

บาลีอัครปสาทสูตร แสดงวิจารณ์ว่าเป็นยอดแห่งธรรมทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขตะ คืออันธรรมคาแต่่ง ทั้งที่เป็นอสังขตะ คืออันธรรมคามิได้แต่่ง แล้วแจกเป็นไวยากรณ์ คือคำสำหรับเรียกแทนกันแห่งวิจารณ์ ดังนี้:-

๑. นทนิมฺมทโน ธรรมยังความเมาให้สร่าง.
๒. ปีปาสวินโย ความนำเสียซึ่งความระหาย.
๓. อาลยสมฺมุคฺคาโต ความถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย.
๔. วกฺกฏฺฐปฺจฺเจโท ความเข้าไปตัดเสียซึ่งวิฏฺฐะ.
๕. ตณฺหกุขโย ความสิ้นแห่งตัณหา.
๖. วิจารณ์ ความสิ้นกำหนด.

๒. วิจารณ์ ความสิ้นกำหนด

๓. นิโรธ ความดับ.

๔. นิพพาน ธรรมชาติหาเครื่องเทียบแทนมิได้.

อริยมรรค-อริยผล

วิจารณ์ อันกล่าวถึงในลำดับนิพพิทา ท่านว่าได้แก่อริยมรรค 'ส่วนในอัครัปสาทสูตร ท่านแสดงวิจารณ์เสมอด้วยธรรมอื่น คือ ชวนให้เห็นเป็นอริยผลด้วยก็ได้.

วิธีปฏิบัติ

ผู้ปฏิบัติหัดจิตไปตามธรรมอันกล่าวโดยไวพจน์นั้น จักเป็น อันปฏิบัติโดยปรมัตถปฏิบัติ แต่อย่าลืมนิโยนิโสมนสิการที่จำเป็น ประารถนาสำหรับกำกับกัน.

ข้อสังเกตทั่วไป

มีข้อสังเกตอย่างหนึ่งว่า ปรมัตถปฏิบัติที่ท่านแสดงเฉพาะในทาง ละกิเลสตาม ไม่กล่าวถึงกิเลสส่วนปฏิฆะเลย หรือจะเห็นว่ากิเลสตาม เป็นมูลเหตุแห่งส่วนปฏิฆะ ขอผู้สนใจในธรรมคำนึงดูเถิด.

๓. วิมุตติ ความหลุดพ้น

อุทเทส

๑. วีรคชา วิมูจฺจติ.

เพราะสิ้นกำหนด ย่อมหลุดพ้น.

๒. กามาสวาปี จิตฺติ วิมูจฺจติ.

ภวาสวาปี จิตฺตํ วิมูจฺจติ อวิชชาสวาปี จิตฺตํ วิมูจฺจติ.

จิตหลุดพ้นแล้ว แม้จากอาสวะเนื่องด้วยกาม จิตหลุดพ้นแล้ว
แม้จากอาสวะเนื่องด้วยภพ จิตหลุดพ้นแล้ว แม้จากอาสวะเนื่องด้วย
อวิชชา.

๓. วิมุตฺตสุมี วิมุตฺตมิตฺติ ฌานํ โหติ.

เมื่อหลุดพ้นแล้ว ญาณว่าหลุดพ้นแล้ว ย่อมมี

ใจความที่ท่านพรรณนา

เทียบอาสนะ

สิ้นกำหนดแล้ว จิตย่อมหลุดพ้นจากอาสวะ ๓ และอาสวะ
พึงเทียบได้กับกิเลสที่คล้ายกัน คือ:-

ก. กามาสวะ พึงเทียบด้วยกามตัณหา.

ข. ภวาสวะ พึงเทียบด้วยภวตัณหา.

ค. อวิชชาสวะ ได้แก่ตัวอวิชชาเอง.

ความหมายแห่งวิมุตติ

๑. วิมุตติ ในลำดับแห่งวิราคะ ดังในบาลีกระทู้ต้น ท่านว่า

ได้แก่อริยผล.

๒. ส่วนวิมุตติในบาลีกระทู้ที ๒ ท่านแสดงในลำดับแห่งการรู้ อริยสัง ๔ คูเป็นทีอริยมรรค เพราะมีบาลีกระทู้ที ๓ เป็นความต่อ ส่อว่าเป็นอริยผล.

๓. บาลีกระทู้ที ๓ นั้น แสดงญาณมีสืบมาจากวิมุตติ เรียกใน บาลีอื่นว่า วิมุตติญาณทัตสนะ.

๔. วิมุตติในบาลี ไม่ได้นิยมชัดในขณะแห่งมรรคหรือผล แต่ จำแนกไว้เป็น ๒ โดยชัดเจน คือ :-

ก. วิมุตติ.

ข. วิมุตติญาณทัตสนะ.

เช่นมาในบาลีแสดงอเสขธรรมขั้น ๕ คือ สีล สมาธิ ปัญญา จัดเป็นธรรมขั้นละอย่าง ๑ ส่วนสามัญ วิมุตติและวิมุตติญาณทัตสนะ จัดแยกเป็นต่างธรรมขั้นส่วนวิสามัญ.

วิมุตติที่เป็นกิจแห่งจิตและปัญญา

๑. วิมุตติ ในบาลีกระทู้ที ๑. นำหมายวิมุตติเป็นกิจแห่งจิต เป็นเบื้องต้น.

๒. วิมุตติ ในบาลีกระทู้ที ๓. นำหมายวิมุตติเป็นกิจแห่งปัญญา เป็นเบื้องปลาย.

วิมุตติที่เป็นอริยมรรค-อริยผล

๑. วิมุตติ มา ๒ คู่กัน วิมุตติได้แก่อริยมรรค วิมุตติญาณ- ทัตสนะได้แก่อริยผล.

๒. ถ้ามาเฉพาะวิมุตติบทเดียว ได้ทั้งอริยมรรคอริยผล.

วิมุตติที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ

วิมุตตินั้นเข้าใจกันว่าเป็นโลกุตตระ แต่มีบาลีแสดงเป็นเชิง
โลกียะด้วย จึงบัญญัติลงว่า

๑. ตทั้งควิมุตติ และวิกข์มกนวิมุตติ ๒ นี้เป็นโลกียะ.

๒. สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ ๓ นี้
เป็นโลกุตตระ.

๔. วิสุทธิ ความหมดจด

อุทเทส

๑. ปญญา ปริสุทฺถติ

ย่อมหมดจดด้วยปัญญา

๒. เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

นั่น [คือนิพพิทา] เป็นทางแห่งวิสุทธิ.

ใจความที่ท่านพรรณนา

วิสุทธิใน ๓ ศาสนา

ลัทธิพราหมณ์ ถือว่าชำระบาปได้ด้วยการอาบน้ำ.

ลัทธิคริสตัง ถืออ้อนวอนพระเจ้าเพื่อให้ยกโทษ.

ฝ่ายพระพุทธศาสนา ถือว่าบุญบาป ย่อมมีเพราะตนเองเป็นผู้
ทำ ไม่มีใครจะช่วยกันทำให้บริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์ โดยนัยนี้ถือว่า
ความบริสุทธิ์ภายใน ย่อมมีด้วยปัญญา.

ปฏิบัติแห่งวิสุทธิ

ท่านแสดงปฏิบัติแห่งวิสุทธิด้วยวิปัสสนาญาณ ๘ ซึ่งอยู่ใน
หัวข้อแห่งภาวะเป็นปุถุชน และภาวะเป็นอริยะ โศตรญาณก็เรียก
หมายความว่าญาณครอบโคตร คือล่วงภาวะเดิม.

วิสุทธิอีกบรรยายหนึ่ง

อุทเทศ

๓. มคฺคานภฺจฺจโก โสฺจโ

เอเสว มคฺโค นตฺตลฺโย ทสฺสนสฺส วิสฺสุทฺธิยา.

ทางมีองค์ ๘ เป็นทางประเสริฐสุดแห่งทางทั้งหลาย ทางนั้นแล
ไม่มีทางอื่น เพื่อหมดจดแห่งทัตสนะ.

ใจความที่ท่านพรรณนา

เทียบมรรค กับ วิสุทธิ

ทางนี้แลนำไปถึงความหมดจดแห่งทัตสนะอย่างไร พึงรู้เทียบกับ
วิสุทธิ ๗ อย่างเหล่านี้ :-

๑. สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงเคราะห์เข้า
เป็นศีลวิสุทธิที่ ๑.

๒. สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์เข้าเป็น
จิตตวิสุทธิที่ ๒ อันได้แก่สมาบัติ.

๓. สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ ได้ในวิสุทธิ ๕ ในลำดับ.

สัมมาสังกัปปะ ทำกิจพิจารณา สัมมาทิฏฐิ ทำกิจสันนิษฐาน.

ผลแห่งวิสุทธิ

ในรตวินิตสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปิ่นณาสก์ แสดงวิสุทธิว่า
ส่งต่อกันโดยลำดับจนถึงอนุปาทาปรินิพพาน เหมือนการเดินทางกว่า
จะถึงที่สุดด้วยรถ ๗ ผลัด.

วิสุทธีที่เป็น โลกุตระ

๑. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธี.

๒. ญาณทัสสนะวิสุทธี.

ทั้ง ๒ นี้ จัดเป็นโลกุตระด้วยภาวะเป็นอริยมรรค อริยผล.

ลำดับวิสุทธี

วิสุทธีนี้ ท่านหาได้กล่าวเข้าลำดับกับวิมุตติไม่ ลำดับอันท่าน
กล่าวนั้นลงเพียงวิมุตติ แต่พึงรู้ได้โดยนัย เหมือนอย่างว่า ฝ่าฟอกแล้ว
ย่อมหมดมลทิน ย่อมขาวผ่อง ฉ้นใด จิตสำรอกจากกิเลสภาม
หรือจากอาสวะแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากความเศร้าหมอง ย่อมผ่องแผ้ว
ฉ้นนั้น เหตุฉ้นจึงกล่าวในลำดับแห่งวิมุตติ ไม่อย่างนั้น ย่อมเป็น
สมุหนาม ชื่อที่รวมวิราคะและวิมุตติ ดังบรรยายไว้แล้วข้างต้น หรือ
เป็นไวพจน์แห่งวิมุตติ.

แบบประกอบนักธรรมเอก - อุปกรณ์ธรรมวิจารณ์ - หน้าที่ 19

ลำดับแห่งสันติ

ท่านเรียงไว้ในลำดับแห่งวิสุทธิ มีอธิบายว่า จิตวิสุทธิแล้ว
ย่อมสงบ คุณผ้าฟอกขาวผ่อง ย่อมมีนวล.

๖. นิพพาน

อุทเทส

๑. นิพพานัม ปรมํ วนฺตติ พุทฺธา.

พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวนิพพานว่ายอดเยี่ยม.

๒. นิพพานคมนํ มคฺคํ จิปฺปเมว วิโสชเย.

พึงรีบรัดชำระทางไปนิพพาน.

๓. นิพพานัม ปรมํ สุขํ.

นิพพานเป็นสุขอย่างยอดเยี่ยม.

ใจความที่ท่านพรรณนา

วิเคราะห์ศัพท์

นิพพาน ศัพท์ แปลเป็น ๒ นัยคือ :-

๑. แปลว่า คับ หมายถึงอนุปาติเสส.

๒. " หาของเสียบแทงมิได้ หมายถึงเอาสุปาติเสส.

ความหมายของนิพพาน

จะอธิบายนิพพานให้เข้าใจชัด จำจะกล่าวถึงมติแห่งลัทธิภายนอก ก่อน คือ:-

ก. มติศาสนาพราหมณ์ว่า มีต้นเดิมอย่างหนึ่งเป็นศัพท์สัสกฤต ว่า " ปรมาตฺมนุ " เทียบกับศัพท์มคธเป็น " ปรมตฺตา. " " ปรมตฺโต " น่าจะได้อรรถกับศัพท์นี้ ปรมาตฺมนุ นั้น แบ่งภาคออกจากตน ให้เข้าสิงรูป- ภายอันสร้างขึ้นต่าง ๆ ชนิด ซึ่งเรียกว่า " อาตฺมนุ " เทียบกับศัพท์

มคธว " อตฺตา " ตกอยู่ในคติแห่งกรรม ทำบาปหนัก เทียบด้วย
อนันตริยกรรมของเรา จูติจากร่างนั้นแล้ว ย่อมตกนรกไม่มีกำหนด
พัน ที่ทำดีพอประมาณ ย่อมขึ้นสวรรค์ชั้นต่ำหรือเกิดในมนุษย์โลก
ได้อัตภาพเป็นคนชั้นดี ที่ทำบาปไม่หนักหนา ย่อมตกนรกชั่วคราว
บ้าง ได้อัตภาพเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ปิศาจ ยักษ์ และมนุษย์ชั้นเลวบ้าง
ที่ทำดี ย่อมผลัดคติให้ดีขึ้นตามกัน เมื่ออาตมมันท่องเที่ยวไป ในที่สุด
ย่อมถึงความบริสุทธิ์จากบาปทั้งปวง ได้ชื่อว่า " มหาตมฺนุ " เทียบ
กับศัพท์มคธว " มหตฺตา " แปลว่า " อตฺตาใหญ่ " ครั้นจูติจากร่าง
ที่สุดในแล้ว ย่อมกลับเข้าหา " ปริมาตมฺนุ " อันเป็นต้นเดิม เป็นอยู่ยืน
ที่ ไม่จุติอีก นี่เป็นที่สุดแห่งสงสารของเขา เรียกว่า นิรวาณม
แปลเหมือนนิพพานของเรา.

นิพพาน มีชื่อเรียกในลัทธิภายนอก ฟังเห็นในคำแห่งโรคก-
มาณพทูลถามพระบรมศาสดา " ๑ ล ๑ ลิกฺเข นิพฺพานมตฺตโน "
ข้าพเจ้า ฟังศึกษานิพพานของตน.

ข. มติลัทธิคริสตัง บัญญัติที่สุดแห่งสงสารก็ทำนองนี้ แต่
โดยอาการอยู่ข้างเป็นบุคคลาธิษฐานจัด นักบุญ เบื้องหน้าแต่มีขณะยอม
ขึ้นสวรรค์ อยู่กับพระเจ้าเป็นนิรันดร ไม่โยกย้าย แต่ปฏิเสธการได้
อัตภาพเป็นมนุษย์ และเป็นดิรัจฉานต่างชนิดสับสนกัน.

ค. มติข้างพระพุทธศาสนา แยกมูลเหตุอันแต่งสังขารเป็นต้น
สาย นิพพานเป็นปลายสาย และปฏิเสธอตฺตา แต่ยอมรับความเชื่อม
ถึงกันแห่งจิตในภพหลัง และปฏิเสธจิตในภพหน้า โดยอาการ

อย่างสืบแห่งสันตติในชีวิตอันเดียว ผลแห่งสันตติต้น ย่อมสืบมาถึง
สันตติหลัง เมื่อสันตติขาดแล้ว ยอมรับการตกนรกขึ้นสวรรค์ และ
ถือเอากำเนิดเป็นมนุษย์ และเป็นสัตว์ดิรัจฉานต่างชนิดสับสนกันด้วย
อำนาจกรรม แต่บัญญัติการตกนรกมีที่สุด กล่าวความบริสุทธิ์แห่งจิต
อันท่องเที่ยวในสังสารวัฏฏ์ ที่ได้แก่บรรลุประอรหัต แต่คัดค้าน
การค่อยบริสุทธิ์เองที่เรียกว่า สังสารสุทธิ แก้วว่าต้องสำเร็จด้วยวิริยะ
กับปัญญา แต่ยอมรับว่าไม่สำเร็จโดยรวดเร็วในไม่ก็ภพ.

ยกย่องนิพพาน

๑. ยกย่องว่าเป็นธรรมไม่ตาย ได้ในคำว่า " อปฺปมาโท อมต
ปํ " ความไม่ประมาทเป็นบพไม่ตาย.

๒. ยกย่องว่าเป็นฐานไม่จืด ได้ในคำว่า :-

" เต อนุติ อจฺจุติ จานํ ฆตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร "
มุณีเหล่านั้น ย่อมไปสู่สถานไม่จืด ที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก.

นิพพาน ๒ อย่าง

นิพพานโดยบรรยาย แจกเป็น ๒ ชั้น คือ :-

๑. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ความสิ้นอาสวะ แต่จรมกจิต
ยังทรงอยู่ กล่าวคือสำเร็จพระอรหัต.

๒. อนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือจรมกจิตได้ดับแล้ว.

อุปาทิศัพท์

อุปาทิ อันเป็นเกณฑ์จำแนกนิพพานโดยบรรยายนั้น แปล
เป็น ๒ นัย ว่า :-

๑. ชั้นบัญญัติ โดยอรรถว่า อันกรรมกิเลสเข้าถือนั้น.

๒. ผู้ครอง โดยอรรถว่า เข้าไปถือเอา อย่างนี้ถูกตามศัพท์
วิเคราะห์และความหมาย โดยสุตันตนัย ได้แก่นโน โดยอภิธรรมนัย
ได้แก่จิต.

ต่อไปนี้ บาลีแสดงปฏิปทาและนิพพาน ๒ บรรยาย จัดไว้ตาม
ลำดับ.

บาลีแสดงปฏิบัติ

๑. อุปปมาทรโต ภิกขุ ปมาเท ภยทสุติ วา,

อภุโพ ปริหานาย นิพพานสุเสว สนฺติเก.

ภิกษุยินดีในความไม่ประมาทแล้ว หรือเห็นภัยในความประมาท โดยปรกติ ย่อมเป็นผู้ไม่พอเพื่อล้อมรอบ ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพาน เทียว.

๒. สตฺถุครุ ฌมฺมครุ สงฺฆे จ ติพฺพการโว,

สมาธิครุ อาตาปี ลิกฺขาย ติพฺพการโว.

อุปปมาทครุ ภิกขุ ปฏิสฺนถารการโว,

อภุโพ ปริหานาย นิพพานสุเสว สนฺติเก.

ภิกษุหนักในพระศาสดา หนักในพระธรรม มีเคารพกล้าใน พระสงฆ์ มีความเพียร หนักในสมาธิ มีความเคารพในสิกขา หนักใน ความไม่ประมาท และเคารพในปฏิสันถาร ย่อมเป็นผู้ไม่พอเพื่อ ล้อมรอบ ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานเทียว.

๓. ยมฺหิ ฌานญจ ปญฺญา จ ส เว นิพพานสนฺติเก.

ฌานและปัญญาที่มีในผู้ใด ผู้นั้นปฏิบัติใกล้นิพพาน.

๔. เต ฌายิโน สาทติกา นิจฺจํ ทพฺพปรกฺกมา

สุสนฺติ ธีรา นิพฺพานํ โยคฺกุเขมฺมํ อนุตฺตรํ.

ธีรชนเหล่านั้น เข้าฌาน มีเพียรติดต่อกัน มีความบากบั่นมั่นเป็น นิตย์ ย่อมถูกต้องนิพพาน อันเกษมจากโยคะ หารธรรมอื่นยิ่งกว่ามิได้.

๕. สิญจ ภิกขุ อิมํ นาวํ สิตฺตฺตา เต ลหุเมสุสฺติ,

เจตฺวา รากฺขฺย โทสฺยจ ตโต นิพฺพานเมหิสิ.

ภิกขุ เชอจงวิคเรื่อนี้ เรื่ออันเชอวิคแล้ว จักปลันถึง เชอตัด
รากะและโทสะแล้ว แต่ันจักถึงนิพพาน.

เรื่อหมายเอาอัทภาพ. เรื่ออันวิคแล้วันั้น หมายเอาการบรรเทา
กิเลสและบาปกรรมเสี่ย จนขจัดได้ขาด จักปลันถึงทำคือนิพพาน.

๖. สติ กายคตา อุปฺภูจิตฺตา

ฉสุ ผสฺสสายตเนสุ ลํวูโต,

สฺตตํ ภิกขุ สฺมาหิโต

ชญฺญา นิพฺพานมตฺตโน.

ภิกขุผู้เข้าไปตั้งกายคตาสติแล้ว ลังวรในบ่อเกิดแห่งผัสสะ ๖
แล้ว มีจิตตั้งมั่นติดต่อแล้ว พึงรู้นิพพานแห่งตน.

บาลีแสดงอุปาทิเสสนิพพาน

๑. ตณฺหย วิปฺปหานน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ.

เพราะละค้นหาเสีย ท่านกล่าวว่า นิพพาน.

๒. สพฺพโส ตณฺหํ ขยา อเสววิราคฺนิโรโธ นิพฺพานํ.

ความดับด้วยตำรอกโดยไม่เหลือ เพราะสิ้นแห่งค้นหาทั้งหลาย ด้วยประการทั้งปวง เป็นนิพพาน.

๓. เอกา หิ ธาตุ อิทฺ ทิฏฺฐธมฺมิกา

อุปาทิเสสา ภวเนตฺติสขฺยา.

ธาตุอันหนึ่งแล เป็นไปในธรรมอันแลเห็นแล้วในโลกนี้ เป็นนิพพานธาตุ มีอุปาทิยังเหลือ เพราะสิ้นธรรมชาติผู้นำไปสู่ภพ [คือค้นหา.]

บาลีแสดงอุปาทิเสสนิพพาน

๑. อภิณฺจนํ อนาทานํ เอตํ ทีปํ อนาปรี

นิพฺพานํ อิติ นํ พุรุมิ ชรามจฺจุปริกฺขยฺ.

เรากล่าวทีปนั้นมีไช้อื่น หาห้วงมิได้ หาเครื่องยึดมิได้ เป็น
ที่สิ้นรอบแห่งชราและมัจจุ ว่านิพพาน.

๒. อหฺอุปาทิเสสา ปน สมฺปรายิกา

ยมฺหิ นิริชฺฌนฺตฺติ ภวานิ สพฺพโส.

ส่วนธาตุเป็นไปในธรรมอันจะพึงถึงข้างหน้า ที่ภพทั้งปวงดับ
ด้วยประการทั้งปวง เป็นนิพพานธาตุหาอุปาทิเหลือมิได้.

๓. เตสํ วุปฺสโสมํ สุโข.

ความเข้าไปสงบแห่งสังขารเหล่านั้น ย่อมเป็นสุข.

๔. อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตฺนํ ฯ เป ฯ.

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมีอยู่ ที่ดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีเลย
อากาศานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนว-
สัณฺญานาสัณฺญายตนะ ก็มีไช้ โลกนี้ก็มิไช้ โลกอื่นก็มีไช้ ดวงจันทร์
ดวงอาทิตย์ทั้ง ๒ ก็มีไช้ อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวเลยซึ่ง
อายตนะนั้นว่าเป็นการมา เป็นการไป เป็นการยืน เป็นการจตุ เป็น
การเกิด อายตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หาอารมณ์มิได้
นั่นแลที่สุดแห่งทุกข์.

ในสูตรนี้ เรียกนิพพานว่า อายตนะ และส่องความว่า นิพพาน

มีสภาพตามลำดับ ดังนี้ :-

๑. มิใช่รูปชั้น.
๒. มิใช่นามชั้น.
๓. มิใช่โลก ในโหราศาสตร์.
๔. ไม่มีการสัมพันธ์ด้วยโลกอื่น.
๕. มิใช่เป็นโลกเองพร้อมทั้งสัตว์โลก.
๖. เป็นปลายสายแห่งทุกขชั้น.

กิตติยนิพพาน

ท่านผู้อุตสาหะกิตติยนิพพานว่า " อตฺถิ ตทายตฺถิ " อายตนะมีอยู่ เหมือนกับไฟที่โดยปกติไม่ปรากฏ แต่เป็นธาตุมีอยู่ ท่านชักไฟฟ้ามาร่วมเป็นอุทาหรณ์.

๕. อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อญฺจํ อคตํ อสงฺขตํ

ภิกษุทั้งหลาย อาตนะอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยไม่ทำแล้ว ไม่แต่งแล้ว มีอยู่.

บาลีแสดงนิพพานทั้ง ๒ บรรยาย

๑. เอตํ สนฺตํ เอตํ ปถิํตํ ยทิตํ สพฺพสฺขารสมโธ

สพฺพปฺริยปฏิสนฺตสุคฺโค ตณฺหกุขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ

ธรรมชาตนั้นสงบแล้ว. ธรรมชาตนั้นประณีต ธรรมชาตไรเล่า เป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นแห่งตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนด เป็นที่ดับ คือนิพพาน.

อุปธิ ศัพท์ ๒

๑. เป็นชื่อแห่งกิเลส ด้วยอรรถว่าเข้าไปทรง คือเข้าครอง

๒. เป็นชื่อแห่งเบญจขันธ์ ด้วยอรรถว่าเข้าไปทรง คือหอบไว้ ซึ่งทุกข์.

นิพพาน ๒ บรรยาย

๑. บทว่าเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง และบทว่าเป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง หมายเอาอนุपाทิสถนิพพาน.

๒. ส่วน ๑ บท มีสิ้นตัณหาเป็นต้น หมายเอาสอุปาทิสถนิพพาน.

บทนิพพาน ไม่มีบทคุณกำกับ

บทนิพพาน แสดงโดยลำพังไม่มีบทคุณกำกับ เช่นในบาลีว่า "นิพฺพานํ สุคเตน เทสิตํ" นิพพานอันพระสุคตทรงแสดงแล้ว พึงเข้าใจว่าแสดงรวบยอดตลอดถึงอนุपाทิสถ.

นิพพุต ศัพท์

นิพพุต ศัพท์นี้ ใช้ในอรรถ ๒ คือ :-

๑. ใช้ในอรรถทั่วไป เช่นคำว่า "สติกิริ สุนิพพุต" ข้างตั้ง
แห่งข้าวสาลี อันเย็นดีแล้ว.

๒. ใช้ในอรรถลึก เช่นบาลีในนิโรธอริยสังโคตยัมมาธิฐาน
ว่า "อตุติ นิพพุติ น นิพพุโต ปุมา" ความดับมีอยู่ คนผู้ดับหามีไม่.
เพราะเหตุนี้กระมัง ที่ใช้ในอรรถลึกจึงเพิ่ม "ปริ" เข้าข้าง
หน้า เป็น "ปรินิพพุโต" หรือย้ายไปตามลึงค์ เช่นนี้้นำความเข้าใจว่า
ในที่สุด ดับด้วยดับแห่งจรมกจิต แต่ความอื่นเพ่งเพียงว่า ดับร้อน
ด้วยละกิเลสเสียได้.

ข้อควรสังเกต

ในอริการแห่งนิพพานนี้ มีกล่าวถึงการสิ้น การละกิเลสหรือ
อาสวะอย่างอื่นจากฝักฝ่ายแห่งกาม แปลกจากอริการอื่น ที่กล่าว
การสิ้น การละเฉพาะกิเลส หรืออาสวะอันเป็นฝักฝ่ายแห่งกาม.

การกล่าวถึงพระพุทธเจ้าหลายพระองค์

ตามมติที่รับรองในบาลีหลายแห่ง ในบางแห่งมีมหาปทานสูตร
เป็นต้น ออกพระนามพระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้มีศาสนาล่วงแล้ว ๕
พระองค์ คือ พระวิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระโกนาคมนะ พระ
กัสสปะ ในที่หลายแห่ง เป็นแต่ใช้พหูพจน์ เช่นในบาลีกระทู้ต้น
นี้มีข้อที่สมควรารู้ คือ :-

๑. จะแสดงความมีอยู่โดยธรรมดาแห่งธรรม อันพระพุทธเจ้า

ของเราได้ทรงตรัสรู้และทรงเปิดเผย และจะเชิดชูพระอภินิหารอันว่า
มหัศจรรย์ของพระองค์ ในการตรัสรู้ธรรมนั้นตรงเผงกับการอย่างนั้น
แห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายในปางหลัง.

๒. เมื่อไม่ระบุพระนาม มีทางที่จะเข้าใจว่า ธรรมย่อมทรง
อยู่โดยธรรมดา สมแก่ธรรมดาว่าสภาพผู้ทรงอยู่ เป็นธรรมที่วิญญูชน
ทั้งหลายพึงรู้เฉพาะตน.

๓. การกล่าวระบุเป็นพหูพจน์เช่น "เอตํ พุทฺธาน สาสนํ" นั้น
มิใช่คำสอนของพระองค์เท่านั้น เป็นคำสอนของท่านผู้อื่นด้วย.

การอ้างพระพุทธเจ้าหลายพระองค์อย่างนี้ เพื่อให้รู้ว่าเป็นมติ
เก่าหรือคำเก่า หรือเพื่อแสดงว่าเป็นมติหรือเป็นการที่ผู้รู้ทั้งหลาย
เห็นร่วมกันกับพระองค์.

ความหมายแห่งบาลีกระทู้

พระพุทธภยิตตรัสสิให้บริษัฒชะระทางไปพระนิพพาน กระทู้ ๒ นั้น ย่อมเป็นดังกรวยเครื่องหมายระยะทาง ที่ผู้เดินไปถึงเข้าแล้ว จะพึงหมายหากรวยหน้าต่อไปกว่าจะถึง.

ทางไปนิพพานอีกทางหนึ่ง

ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แสดงมัชฌิมาปฏิปทาทางกลาง แล้วแสดงทางอริยะองค์ ๘ มีสันมาทิกุฎฐิเป็นต้น.

กิจของผู้ไปนิพพาน ๒ อย่าง

๑. ผู้ชำระทางไปนิพพาน พึงถางองค์อันผิดตรงกันข้ามกับ อริยมรรค เป็นส่วนปหานะ.

๒. พึงปฏิบัติหัดกายวาจาจิตไปตามองค์ ๘ นั้น เป็นอย่าง ๓ กว่าจะครบเข้ากันเป็นธรรมสามัคคี เป็นส่วนภาวนา.

นิพพานเป็นบรมสุข

นิพพานเป็นสุขสคติ เป็นสุขสงบ เป็นสุขเย็น เช่นน้ำระงับ ระบาย เป็นยอดแห่งอามิสสุข และหมายถึงนิพพานทั้ง ๒ บรรยายด้วย จึงมีทางเข้าใจเป็น ๓ คือ :-

๑. บางทีจะพึงถือเอาความอันกลับกันกับคำว่า "เอเสวนุโต ทุกุขสฺส" นั้นที่สุดแห่งทุกข์.

๒. มิเช่นนั้น จะพึงหมายเอาขณะดับจรมกจิตอันสัมปยุตด้วยสุข ดังกล่าวชมผู้มรณะบางคนว่า ตายเป็นสุข หรือดังกล่าวในอรรถกถาว่า

" สุตตปุปุทโท วีย " คุงหลับแล้วตื่นขึ้น.

๓. หรือจะพึงหมายเอาอาการปรากฏแก่ผู้อื่น ดังเราคิดเห็นเอาเองว่า อยาตนะนั้นเป็นสุข หรือดังปรารถถึงท่านผู้ทำคุณแก่โลกและละโลกไปแล้ว มีผู้นับถือกราบไหว้บูชาเห็นน่าอึ้งใจ ดังกล่าวว่ " เปจุนนุทติ " ผู้มีบุญอันทำแล้ว ละไปแล้ว ย่อมยินดี.

สรุปความ

จิตอันเคยกำหนด ในอารมณ์อันชวนความกำหนด มัวเมาใน
อารมณ์อันชักให้มา ภายหลังมาหน่ายโดยโยนิโธแล้ว ย่อมสิ้นกำหนด
ย่อมหลุดพ้น ย่อมถึงความหมดจดผ่องใส ย่อมสงบ ย่อมเป็นจรมกริต
ดับสนิทในอวสาน นิพพิทา วิราคะ วิมุตติ วิสุทธิ สันติ และนิพพาน
เป็นธรรมที่เนื่องกัน ด้วยประการฉะนี้.

โดยนัยนี้ ปรมัตตปฏิบัติ ย่อมเป็นปฏิบัติที่เหมาะสมแก่ผู้บริบูรณ์
ด้วยสามีสสุขแล้ว หวังจะหาหนามีสสุขอันสุขุมกว่าต่อไป และเป็นอนุ-
ปุพพปฏิบัติ อันจะพึงปฏิบัติขึ้นไปถึงโดยลำดับ นับตั้งแต่ประโยชน์
ทางคติโลกคิธรรมขึ้นไปถึงไตรสิกขา อันเป็นนิพเพชภาคิยะ คือเป็น
ส่วนแห่งการแทงตลอดด้วยปัญญา.

ส่วนสังสารวัฏ

โดยบุคคลาธิษฐาน

คติ

อุทเทศ

๑. จิตฺเต สงฺกิลฺลฺเจ ทุกฺคฺติ ปาฎิกงฺขา.

เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุกคติเป็นอันต้องหวัง.

๒. จิตฺเต อสงฺกิลฺลฺเจ สุกฺคฺติ ปาฎิกงฺขา.

เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว สุกคติเป็นอันหวังได้.

ใจความที่ท่านพรรณนา

คติ ๒ ประการ

ใน ๒ อุทเทศข้างต้น ได้คติกคือภูมิเป็นที่ไปถึงเบื้องหน้าแต่
มรณะเป็น ๒ คือ :-

๑. ทุกคติ ภูมิเป็นที่ไปข้างชั่ว.

๒. สุกคติ ภูมิเป็นที่ไปข้างดี.

ทุกคติ ๒ ประการ

ทุกคติในบางสูตรเป็น ๒ คือ :-

๑. นีรยะ โลกหาความเจริญมิได้.

๒. ตีรัจจนโยนิ กำเนิดแห่งตีรัจจน.

ทุกติ ๓ ประการ

ในบางสูตร เพิ่มปิดติวิสัย แคนแห่งเปรต คือจำพวกผี เรียกชื่อต่างออกไปอีกนัยหนึ่ง ว่า :-

๑. อบาย โลกปราศจากความเจริญ.
๒. ทุกติ.
๓. วินิบาต โลกหรือวิสัยเป็นที่ตกแห่งสัตว์ผู้ไร้อำนาจ ท่านว่า
ได้แก่ปิดติวิสัย.

ทุกติ ๔ ประการ

ในสูตรโดยมากเพิ่มนิริยะเข้าข้างท้ายเป็น ๔ ด้วยกัน.

สุคติ ๒ ประการ

ในบางสูตรเรียกว่า เทวะ ๑ มนุษย์ ๑ ในสูตรโดยมากเรียกว่า
สุคติ ๑ โลกสวรรค์ ๑.

เทวะ เป็นคำเรียกเทวดาชั้นสวรรค์ก็ได้ ชั้นพรหมก็ได้ สุด
แล้วแต่ความบังถึง.

มนุษย์ หมายถึงจำพวกสมประกอบ ในสูตรนี้ชี้เอามหาศาล คือ
คนมั่งมี มีขันติมหาศาลเป็นต้น.

สวรรค์ แปลว่าโลกเป็นที่ไปดีหรือโลกมีอารมณ์ดี ดูเหมือน
หมายถึงเอวโลกชั้นต่ำที่เป็นกามาวจร.

เทียบทุกติ

๑. นิริยะนัยต้น และอบายนัยหลังได้กัน.

๒. ตีรจณานโยนินัยต้น และทุกตินัยหลังได้กัน.

๓. ปิตติวิสัยนัยต้น และวินิบาตหลังได้กัน.

เพื่อสังเกตเห็นถนัดเรียงเทียบไว้ ดังนี้ :-

๒. นีระ ตีรจณานโยนิ.

๓. นีระ ตีรจณานโยนิ ปิตติวิสัย.

๔. อบาย ทุกติ วินิบาต.

๕. อบาย ทุกติ วินิบาต นีระ.

นี้แสดงตามพระสูตรอันกล่าวถึงทุกติไว้ในที่นั้น ๆ เป็นที่ ๒ บ้าง
๓ บ้าง เหล่านี้เป็นต้น.

มติอรรถกถาจารย์

๑. อบาย ได้แก่ตีรจณานโยนิ.

๒. ทุกติ ได้แก่ปิตติวิสัย.

๓. วินิบาต ได้แก่อสุรกาย.

เทียบสุคติ

๑. ทเวชนัยต้น และสววรรคินัยหลังได้กัน.

๒. มนุษย์นัยต้น และสุคตินัยหลังเป็นอันได้กัน โดยเอกเสสนัย.

สันนิษฐานเรื่องนีระ

นีระนั้น ไม่ใช่มีเฉพาะของเรา ของลัทธิอื่นบรรดาที่รับรอง
ความเวียนเกิด มีลัทธิพราหมณ์เป็นต้น ย่อมมีด้วยกันทั้งนั้น เป็น
แต่ยกเอื่องให้เหมาะแก่ลัทธิของตน เมื่อเช่นนี้ทางที่เราจะพึงพิจารณา

จึงมีดังนี้ :-

๑. พระพุทธศาสนา รับรองมติในเรื่องมริยะเพียงไร ? รับรองเท่าที่กล่าวสัจว่าชื่อในบาลีนั้น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว หรือรับรองตลอดถึงเรื่องพิสดารดังแสดงในเทวทูตสูตรด้วย.

๒. ถ้าไม่รับรองเรื่องหลัง จะพึงทำความเข้าใจว่า สมเด็จพระบรมศาสดานำมาตรัส เพื่อแสดงนรกในมนุษย์โดยนัย แต่เรื่องถูกเติมหรือตัดแปลงให้เป็นจริงไป หรือเป็นธรรมปฏิรูป คือกรรมปลอมรจนาทแทรกขึ้นทีหลัง.

๓. การวิจารณ์ ๒ ข้อข้างต้น จักนำไปให้ลงสันนิษฐานว่า พระพุทธศาสนารับรองเรื่องปรัมปราที่เคยเชื่อถือกันมา ด้วยมิได้ปรากฏแก่ญาณเป็น " สุนทิกุจิโก " คือเห็นเองหรือนอกจากเห็นเองแล้วไม่รับรองเรื่องที่ยังไม่ได้จริง.

นिरये १० ประเภท

ในทศกัณฑ์ตตระ แสดงชื่อนิระยได้ ๑๐ คือ :-

๑. อัพพุทะ.
๒. นิรัพพุทะ.
๓. อพัพพะ.
๔. อหหะ.
๕. อญญะ.
๖. กุมุทะ.
๗. โสคันธิกะ.

๘. อุปปละ.

๙. ปุณฺทริกะ.

๑๐. ปทุมะ.

ดิรัจฉาน ๕ ประเภท

ในพาลบัณฑิตสูตร แสดงดิรัจฉาน ๕ ประเภท คือ :-

๑. ตินกัขา จำพวกมีหญ้าเป็นภักษา ระบุชื่อ ม้า เป็นต้น.
๒. กุณกัขา จำพวกมีกูดเป็นภักษา ระบุชื่อ ไก่ เป็นต้น.
๓. จำพวกเกิดแก่ตายในที่มืด ระบุชื่อ ต๊กแตน เป็นต้น.
๔. จำพวกเกิดแก่ตายในน้ำ ระบุชื่อ ปลา เป็นต้น.
๕. จำพวกเกิดแก่ตายในของโสโครกเช่นเกิดในปลาเน่า เป็นต้น.

ชนิดแห่งดิรัจฉาน ๗

ในทสกังคุดตระ แสดงดิรัจฉานประเภทเสือกกลานไว้ ๗ ชนิด
คือ งู แมลงป่อง ตะขาบ พังพอน แมว หนู นกเค้า.

อธิบายปิตติวิสัย

๑. ได้แก่บุรพบิดาที่ล่วงลับไป ตามศาสนาพราหมณ์ จึงมี
ธรรมเนียมเช่นและทำทักษิณอุทิศบุรพบิดรของเขา เรียกว่าสราทระ
ธรรมเนียมนี้ พระพุทธศาสนาก่อนมัตติ เรียกว่าบุพเพตพลี โดยความ
เป็นกิจอันอริยสาวกผู้ครองเรือนจะพึงทำประการหนึ่ง.

๒. ได้แก่จำพวกผีบุรพบิดร ในฝ่ายพุทธศาสนา ดังจะเห็นใน
บางสูตรกล่าว ทายกทำทานอุทิศให้บิดาคือญาติสายโลหิต ผู้เข้าไป
เกิดในกำเนิดอื่น ทั้งที่เป็นทุกข์ ทั้งที่เป็นสุคติ ย่อมเป็นอยู่ด้วยอาหาร

ในคติที่เขาเกิด หาได้รับผลแห่งทานที่อุทิศถึงไม่ ต่อไปเกิดในปัตติวิสัย จึงได้รับผลแห่งทานที่อุทิศถึงนั้น.

ประมวลชนิดเปรต

ปกรณ์ทั้งหลายได้กล่าวถึงชนิดเปรต คือ :-

๑. ชนิดรูปร่างไม่สมประ ชูบผอม อคโธ.
๒. ชนิดรูปร่างวิการ เช่นกายเป็นอย่างของมนุษย์ แต่ศีรษะเป็นอย่างของดิรัจฉาน เช่นเป็นกาบ้าง.
๓. ชนิดรูปร่างพิกล เสวยกรรมกรรมอยู่ตามลำพัง ด้วยอำนาจบาปกรรม.
๔. ชนิดรูปร่างของมนุษย์โดยปกติ แม้เป็นผู้เสวยก็มี มีวิมานเป็นที่อยู่ แต่ในราตรีต้องออกจากวิมานไปเสวยกรรมกรรมกว่าจะรุ่งเรียกเวมานิกเปรต.